

УДК 394 : 638.1 (477.41/.42) “18/20”

ПОЛІСЬКЕ БОРТНИЦТВО ЯК ГАЛУЗЬ ТРАДИЦІЙНИХ ЧОЛОВІЧИХ ЗНАТЬ (друга половина XIX – XXI ст.)

Ірина НЕСЕН

*Національний музей народної архітектури та побуту України НАН України,
науково-дослідний відділ “Полісся”*

Метою статті є вивчення поліського бортництва як традиційної чоловічої галузі, що у регіоні має тривалу історію. На основі архівних джерел і польових матеріалів авторка досліджує статус пасічника на Поліссі як складне і багатовекторне явище, у якому поєдналися численні уміння, навички, сакральні знання і навіть риси характеру. Пасічники тут традиційно являли собою спільноту, що існувала на засадах фахової взаємодопомоги і народної звичаєвості. Поліське бортництво є прикладом симбіозу життєдіяльності селян і бджіл, що регулював місцевий екологічний баланс.

Ключові слова: Полісся, бортник, “стойло”, професійна комунікація, пасічницькі ритуали.

У складній і розгалуженій структурі сільського господарського комплексу завжди виділялися традиційні жіночі й чоловічі заняття. Такий поділ зумовлений психофізичним, соціальним, міфологічним та іншими чинниками. Тривалий час у вітчизняній етнології історіографія проблеми існувала як частина вивчення галузі звичаєвого права. На межі XX і XXI ст. вона виокремилась як самостійна і сьогодні розвивається на новій методологічній основі¹. У системі вивчення гендерної проблематики почали активно розроблятися питання життєдіяльності чоловіків у традиційному суспільстві, патріархальні цінності у традиційній культурі та суспільстві, так би мовити, фактор *чоловічості (маскулінності)* в етнології. Предметом дослідження тут, зокрема, стали патріархальні структури як частина народного побуту, чоловіча соціалізація, міфологеми різних чоловічих професій у традиційному суспільстві, символіка сили, концепт чоловічої групи у сільській общині історичного минулого.

При вивченні народного пасічництва як одного з традиційних господарських занять українців у вітчизняній науці найчастіше студіювалися питання основних форм його побутування у різних місцевостях України². При цьому найбільш своєрідним визнавалося поліське пасічництво, згадки про яке траплялися в історичних документах різних періодів. На межі XIX – XX ст. в українській науці з’явилися відносно цілісні описи цього заняття.

¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі / О. Кісь. Львів, 2008; Мужской сборник. Москва, 2001. Вып. 1 : Мужчина в традиционной культуре.

² Фон Цинглер М. Старинные пчеловоды / М. фон Цинглер. Харьков, 1914; Ковалев Н. И. Живая летопись вольнского пчеловодства / Н. И. Ковалев. Житомир, 1916; Бордычевский К. А. Докладъ о пчеловодствѣ на Воляни / К. А. Бордычевский // Труды общества изслѣдователей Воляни. Житомир, 1902. Т. 1. С. 151–173.

© Несен І., 2012

На відміну від перших краєзнавчих есе, які подавали поліське бджільництво як екзотичне і малозрозуміле явище, сучасні дослідження показали, що у його основі лежить давня неперервна традиція численних архаїчних норм та поглядів. В українській науці це питання досліджували як етнологи, так і археологи¹. Останні зробили, зокрема, важливі знахідки давніх бортних ножів, дереволозного шипа, медорізки, обвугленої миски зі стільниками тощо². Українські етнологи минулого і сьогодення вивчали обрядові традиції пасічників, їх календар³. Окремою сторінкою вивчення бортництва на Поліссі стало створення відповідних тематичних музейних експозицій*.

Унаслідок такої постановки питання гендерні й соціальні аспекти залишилися поза увагою дослідників. З погляду на це, метою даної статті є вивчення традицій поліського бортництва як галузі традиційних чоловічих занять. Джерельною базою дослідження стали насамперед архівні матеріали початку ХХ ст. і польові записи, зібрані автором на межі ХХ – ХХІ ст.

Історія бортницької професії у регіоні губиться у глибині століть. Бортник тут – одна з найархаїчніших фахово-господарських і соціальних чоловічих ролей, яка у сільській общині краю почасти зберегла свою важливість і значення до наших днів. Літописи, як перші письмові джерела у слов'ян, засвідчують існування професії бортника вже у часи Київської Русі. На це, зокрема, вказує існування у давньоруських бортників розвиненої законодавчої бази. Уже в той час, на думку дослідників, існували фахівці цього заняття, серед яких були як вільні, так і залежні сільські мешканці⁴.

Майном бортників були не лише борті, а й бортні острови (території компактного розташування колод на деревах). Звичаєве ж право зберігає традиційні уявлення про те, що їхньою власністю були навіть дерева (*стойла***), на яких висіли колоди. Усе це майно передавалось у спадок – від батька до сина. У різні історичні періоди борті не раз ставали

¹ Скуратівський В. “Руська правда” і охорона бортництва / В. Скуратівський // Радянська правда. 1979. № 6. С. 79–88; Його ж. Розвиток пасічництва на Україні / В. Скуратівський // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). 1978. № 5. С. 51; Його ж. Бортницький промисел / В. Скуратівський // Жовтень. 1980. № 9. С. 122; Його ж. Традиційне бортницьке право на Україні / В. Скуратівський // НТЕ. 1983. № 5. С. 33–44; Його ж. Кухоль меду / В. Скуратівський. Київ, 1998; Українець А. Бджільництво на Рівненському Поліссі. До характеристики сучасного стану / А. Українець // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Рівне, 2002. Вип. 2. С. 46–51.

² Звіздецький Б. А. Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян / Б. А. Звіздецький. Київ, 2008.

³ Дмитренко А. Пасічницький календар українців осінньо-зимового циклу як прояв трансформації давніх язичницьких обрядодій під впливом християнства / А. Дмитренко // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Луцьк, 2005. С. 96–98.

* Прикладом є експозиція Національного музею народної архітектури та побуту України НАН України (м. Київ).

⁴ Готун І., Коваль О., Петраускас А. Розвиток бортництва у слов'янських народів / І. Готун, О. Коваль, А. Петраускас // Український історичний збірник, 2007. № 10. С. 15, 18; Скуратівський В. “Руська правда” і охорона бортництва / В. Скуратівський // Радянське право. 1979. № 6. С. 79–88.

** За *стойло* правило дерево з рівнорозвиненою, середньої густоти кроною, де гілки у достатній мірі обігрівалися сонячним промінням. Таке дерево зі східного боку на певній висоті мусило мати розгалуження кількох гілок, на якому було зручно вертикально або горизонтально встановити масивну колоду. Тут крона мала бути розрідженою, щоб вулик не надто затінявся і був доступним для господаря під час медозбору. Навіть за нинішніх суцільних порубів у поліських лісництвах сосни з бортями не ціпають.

предметом політичних та соціальних ворогувань¹. Відомо, що коростенські околичні шляхтичі нищили свої *стойла*, не бажаючи віддавати їх єзуїтам. За них вони сперечались і з місцевими поміщиками. Зокрема, власник містечка Велідники, що на Овруччині, Франциск Потоцький, жалючись на шляхетські розбої 1679 р., згадував про руйнування своїх бортей. Особистою помстою були й випадки грабунку бортного господарства шляхтичів, які у XVIII ст. служили у коронному війську. Отже, в історичному минулому руйнування бортного майна визнавалося важливою формою з'ясування стосунків².

Від середини XIX ст. до наших днів заняття пасічника на Поліссі засвідчує його статус умілого господаря (*хазяїна*), особливі знання і навіть риси характеру. При цьому в другій половині XIX – першій чверті XX ст. традиційне пасічництво на Поліссі було явищем масовим і типовим. Воно існувало тут у двох формах – лісового і присадибного. Перша була поширена насамперед у північній частині регіону, друга – у центральній і південній. У 1920-ті роки, описуючи с. Беги під Коростенем, етнограф Василь Кравченко зауважував, що масивні вулики-колоди надавали особливого колориту сільським вулицям. Вони, ніби вартові, стояли під стріхами *степок* з обох боків від входу. При цьому дослідник наголошував, що бджіл у цих *бортяках* уже давно немає. Традиційним у регіоні також було тримання колод знадвору на покуті (*углі*) хати під дахом. Місцеві пасіки початку XX ст. нерідко мали велику кількість вуликів і традиційно являли собою живописну картину: “*Власних бджіл понад пару сотню бортяків. Колоди з сосен, що років за яких сотню вже росли до Богдана Хмельницького. Кілька бортяків лежить боком, коло солом'яного вулика гудуть бджоли. Матошники, рондель на мед, коцюбка, сітка та інше пасічницьке приладдя. На пасіці іконка Зосима і Саватій, що завжди охороняли пасіку*”³. Такі пасіки переходили у спадок, їх ділили між дітьми, дарували на весілля та новонародженим на хрестини. Так виникали династії пасічників, які традиційно йшли по чоловічій лінії.

На межі XIX – XX ст. бортництво у поліських селах мало вигляд допоміжного, сезонного, однак надзвичайно почесного заняття. У весняно-осінній період пасічники доглядали за бджолами, у зимовий – зазвичай виготовляли нові колоди. Це, зокрема, сформувало їхні досконалі знання про дерево як матеріал для виготовлення вуликів. Вибір деревини визначався комплексом деревних порід конкретної місцевості й певними якістьми деревини. Пануючою, у цьому сенсі, була сосна. Також використовували дуб, осику, березу, вільху (*олешковіє уллі*). Однак ці породи, за свідченням місцевих селян, мали окремі недоліки з погляду на тримання у них бджіл. Дуб узимку сильно накопичував вологу. Це порушувало теплообмін усередині колоди. У ній утворювався конденсат, який у морози замерзав, утворюючи снігову шапку. Це спричинялося до замерзання (*одмерзання*) бджіл і ускладнювало їхню зимівлю: “*Якщо суровіє зими, то*

---

¹ Антонович В. Б. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. Киев, 1867. Ч. 4. Т. 1.

² Там же. С. 19–20.

³ Національні наукові фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – НАНФ ІМФЕ), ф. 15-1, од. зб. 59, арк. 222.

за зиму у дубовому уллі *создайоца іней, – то пчолы дишуть. Бувалі случаи, шо в дубовому уллі весною три цебра води набиралось аж по тчеслу. За зиму пчолы надишуть, іней накіпнть, потом снег розтає – і повно води*¹. Осика й березу поліщуки вважали породами, що бояться шашелю та швидко трухнуть, а отже, є недовговічними. В окремих частинах Овруцького повіту, насамперед у районі Словечанського кряжу, де хвойний ліс майже відсутній, однією з найкращих листяних порід для виготовлення бортних колод пасічники вважали липу. Але липові колоди у регіоні були вкрай нечисленними.

Дерево, вибране під вулик, у діаметрі мало бути не менше 50 см, а інколи сягало 80 см. Першою ознакою старого дерева був наріст на стовбурі – *губа* (у хвойній породі) або *омела* (у листяній). Таке дерево мало трухлий стрижень, у якому чергувалися тверді та рихлі (*гнилуваті*) шари: “*Як хвоя з губою, знайте, шо вона вже хавотна. А береза – раз з смелою, значить, у середині заболяна*”². Загальна текстура такого дерева була зруйнована, а отже, добре фільтрувала повітря, забезпечуючи постійну сухість колоди, збереження у ній теплого повітря. Така деревина мала кілька місцевих назв – *забердкова, хавотна, ситова*. Перша з них уживалася щодо сосни, друга – стосовно листяних порід, третя – побутувала по всьому Середньому Поліссю. Отже, з усіх згаданих деревних порід оптимальні характеристики для виготовлення вуликів-колод мала лише сосна. Її якості повністю задовольняли всі вимоги щодо утримання бджіл у колодах – тепло, сухість, фільтрацію повітря, довговічність.

Для виготовлення вуликів бортники використовували майже весь стовбур – від кореневої частини до крони. Дерево не мало бути сукуватим. Уникали дерева, що швидко росло, оскільки у цьому випадку текстура матеріалу, в якій швидко наростали кільця, була важкою в роботі – деревина погано дерлася і кололася. Найлегшою у роботі вважали деревину з дрібними кільцями. Обране дерево валили, підрізали й лишали полежати. З одного стовбура сосни майстри нарізали до семи невеликих колод-*чурбаків*. Упродовж двох тижнів їх підсушували (*припарювали*) у затінку, щоб кора не присихала до стовбура.

Поліський вулик-колода мав власну, витворену місцевими пасічниками, антропологію. Виготовляючи колоду, майстер ніколи не перевертав її відземком (*комлем*) догори. Як і людина, вулик, за місцевими уявленнями, мав верхню частину – *голову* – і нижню – *сраку*. Отвір для вильоту бджіл називали не лише льотком, а й *оком*. Верхню грань прямокутного отвору колоди подекуди на Поліссі називали *чолкою* (сс. Делета, Селезівка). Цей отвір (*тчесла*) ніби виконував функцію дверей. Його закривали дерев'яним брусом із двох частин (*довжсем*). Довж зверху накривали плоскою фігурною дошкою, яка трималася на парі кілків*. Ця дошка мала низку назв – *сніт, снадь* (Овруцький р-н Житомирської обл.), *кльов* (Коростенський р-н Житомирської обл.). Саме на ній пасічник традиційно ставив свій знак або рік виготовлення колоди.

¹ Записала (тут і далі – *І. Несен*) 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

² Зап. від того самого інформатора.

* Верхній кілок (*свесь*) був наскрізним і до кінця внутрішнього простору колоди не досягав на два пальці. Саме на нього вішали вощину.

Розміри вулика поліської пасічники вимірювали вручну – *п'ядями*. Його висота коливалась у межах 100-130 см. За місцевою традицією, на *голову* колоди йшло чотири п'яді, на *тчесло* – дві, ще дві п'яді – на нижню частину, тобто загальна висота вулика дорівнювала восьми п'ядям (с. Селезівка). Кілки-*свесі* знаходилися на висоті п'яді від *чолки*. На них одягали шматки сухої вощини з інтервалом у палець, щоб могли пролазити бджоли. Отвори чарунок були орієнтовані догори, оскільки бджола не зможе працювати на неправильно повішеній вощині, а отже, рій у такий вулик не сяде: “Як будуть *ячейкі наоборот, знацяя, пчоли їх об'єдять і мед буде з них віліваця*”¹. Щоб вощина не рухалася на *свесі*, поряд кріпили ще один кілок, утворюючи з них пару. У стінки колоди задовбувалось і кілька додаткових струганих соснових паличок – *перепонцов*, які тримали відтягнуті стільники, не даючи їм обірватися під вагою меду. Готовий вулик обов'язково накривали *дашком-шапкою*. За твердженням бортників, він служив п'ять поколінь – до двохсот років. У лісовій частині регіону завершено колоду накривали берестом, що його заготовляли до Петра*, у лісостеповій – солом'яними *шапками*.

Упродовж століть бортники встановлювали колоди на деревах лише вертикально, називаючи їх *стояками*. Така традиція побутувала до середини ХХ ст. і була, за твердженнями місцевих селян, оптимальною для потреб людей і бджіл. Вона засвідчувала повагу господаря до рою. У вертикально розташованій колоді тепло завжди трималось у *голові* конструкції. Там був запас меду і зимували бджоли: “Як у *голове нема корму, то пчоли пропадають, еслі мало себе наносять*”². У вертикальному вулику рій, сівши на вощину, починав роботу від верху до низу. Нижня частина відтягнутої вощини при цьому зазвичай залишалася сухою, незаповненою. Через це брати мед у *стояку* вважалося важчим, ніж у *лежаку*, де *робота*, як правило, майже вся була заповнена медом.

У наступні десятиліття, у зв'язку з проведенням меліоративних робіт і осушуванням боліт на Поліссі, місцеві ліси почали інтенсивно заростати. Прогалини з великими масивами медоносних рослин, серед яких провідне місце належало вересу (*верещатники*), почали зникати. Різко зменшилися медові збори (*взятки*). Нарешті, у 1970–1980-ті рр. у регіоні з'явився кліщ, занесений породою кавказьких бджіл. Усі ці обставини змусили місцевих пасічників шукати нові форми підсилення медового взятку. Колоди з вертикального положення почали переводити у діагональне. Нахилені під кутом вулики-*лежаки* мали вже поперечно встановлену вощину – *заставні*. Таке розташування стільників (*роботи*) наближало лежак до рамкового вулика і вимагало додаткової уваги та працевитрат при медозборі й зимівлі бджіл: “Як *робота подовж, при подкуруванні пчоли ідуть у голову, а як заставні, то соб'юця коло стельніка: одрізав – обгрібай, обгрібай їх, – так багато марудней, нема куда скурить*”³.

¹ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

* Берест на Поліссі вважають довговічним матеріалом. Він захищав колоду впродовж двох-трьох десятиліть.

² Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

³ Зап. від того самого інформатора.

Традиційне пасічництво на Поліссі виробило глибокі практичні знання про поведінку бджолиного рою, розвинену систему звичаїв, які на довгі століття стали непорушним правовим кодексом для кожного з його учасників. Ця звичаєвість ґрунтувалася на правилах співіснування людей і бджіл та на стосунках між самими пасічниками.

Уявлення про зв'язок між господарем і його роями побутували на Поліссі повсюдно. Поліщуки давно помітили, що бджола довго не може перебувати в одному дуплі без догляду, а отже, без людини. Не споживаючи за зиму всього меду, вона мусить міняти дупла. Живучи у створених людською працею колодах, бджоли завжди відчувають характер людини і постійно спілкуються з нею. Вони не люблять жадібних, схильних до різних гріхів (лїнь, блуд, пустослів'я, пияцтво). Від таких господарів рої тікають. Тому, за поглядами минулого, найкраще вони почувалися у дідів і ченців¹. Поліські пасічники і сьогодні кажуть, що бджоли люблять чистоту й тишу, не переносять деяких запахів. У звичаєвих нормах, поширених у регіоні, відображено уявлення про те, що нерідко рій сам вибирає господаря, тікаючи від одного і сідаючи до іншого: *“Бортник у бортника роя не возьме, у кого рой сів, той і хазяїн. Ти творів уллі, я творів, – до кого сядуть, той і хазяїн”*².

У лісовій частині регіону пасічники споконвіків знали, що бджоли найкраще почувалися у колодах, високо закріплених на деревах, тому до глибокої старості самі піднімалися на дерева, зберігаючи цю архаїчну форму утримання роїв: *“Пчолє треба у густом лесі і вісоко буть. Це її природа. Так старіє люди казалі. Їм до хати переселяца, як бортнику з месца сорваца. Це уже для ніх насилля. Для цього їх треба заперті”*³.

Бортники також вірили у те, що рій вибирає не лише колоду, але й дерево, на якому вона висить. Як уже згадувалось, таке дерево, найчастіше сосна, мало бути красивим, із розвиненою кроною, але щоб гілки не були загущені, щоб бджолам був зручний підліт зі сходу, адже саме на схід орієнтували колоду льотком (*оком*). Сосна мала бути й захищеною від вітру. Тому бджоли зазвичай уникали дерев, що росли як на відкритих ділянках, так і в гущавині, де завжди було прохолодно: *“Если улья стегті на чістом, пчолі сядать не хочуть. Так і в тені – їм холодно. А так – серед лісу на полянці, щоб сонце прігрєвало. Колоду завсігди оком до сонця клалі, щоб було куда лететьь свободно”*⁴. У лісі колоди різних господарів розміщувалися не суцільно, а на відстані одна від одної. Спеціальних позначок на них не ставили: *“Ніхто їх не значив, бо кожен знав, чий вони: то Піліпов улей, то Іванов, то Романов, – каждый свой глядіт”*⁵.

Окремим процесом було *творення* колоди для сідання у неї рою, який називали *затворити уллі*. У зв'язку з цим на Поліссі виникла низка легенд про особливі знання,

¹ Щепанская Т. Б. Посвятительные ритуалы в профессиональных традициях / Т. Б. Щепанская // “Мужское” в традиционном и современном обществах : Материалы научн. конф. (16–18 апреля 2003 г.). Москва, 2003. С. 86.

² Зап. 21.04.2000 р. у с. Селезівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

³ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

⁴ Зап. від того самого інформатора.

⁵ Зап. від того самого інформатора.

якими володіли бортники, щоб привабити до себе новий, часом чужий, рій. Порожню колоду всередині натирали багном звичайним, що має сильний і приємний запах, який манить бджіл і водночас є згубним для кліщів, молі та шкідливих метеликів-бабок. Невелику кількість багна залишали у колоді. Навколо прямокутного отвору натирали полином. На Коростенщині для натирання використовували вільху. Пізніше у регіоні з'явилася меліса (*матюшник*). Після сідання у *затворений* вулик рою рослину, якою приманювали, викидали. Процес *затворання* улів у регіоні завжди відбувався навесні. На Коростенщині, куди тепло приходило раніше, колоди "творили" у середині квітня (після Благовіщення), на півдні Овруччини – у першій половині травня (до весняного Миколи). Трохи північніше, у районі Словечанського кряжу, це робили перед весняним Миколаю. У лісових селах, розташованих на кордоні з Білоруссю, "творення" масово починалося ще пізніше – після весняного Миколи, у період від 25 травня до 8 червня.

Якщо рій унікав піднятої на дерево нової колоди, чимало поліських пасічників пояснювали це різними забобонами. Найдосвідченіші ж вважають, що виною цьому – неправильно підготовлений вулик. Найгіршим для сідання рою чинником є сирість, недосушеність деревини колоди: "*Єслі сирій улей, пчоли вєками не сядуть. Обічно, у дубовіє лучче сїдають, но для жизні лучче соснові*"¹. У такий спосіб пасічники кількісно збільшували свої пасіки. Водночас навесні, дещо раніше від "творення" нових колод, розпочинався процес відкривання вуликів, уже давно заселених бджолами. Догляд за бджолами, які жили у колоді, завжди був простішим, ніж у рамковому вулику: "*Колісь весною почистив, а осенню мед забрав – і оп'ять до весни. Раз осенню, раз летом*"². Весняні чистки починалися після свят Теплого Олексія або Благовіщення. На півночі Полісся вперше на пасіку зазвичай ішли у вівторок 11 або 13 тижня після Різдва, тобто напередодні Теплого Олексія або після Благовіщення. Йдучи у ліс або на пасіку, брали зі собою спеченого у *Середохрестя* хреста або просто хлібину в рушнику.

Відкривши колоду, в першу чергу вигрібали мертвих бджіл (*нічкуру, подмор*), підризували суху вошину (*суи*), вище якої, у голові вулика, знаходилася *черв*. У сильних сімей (сильний рій важить до 2–3 кг, слабкий – не більше 1 кг) підмору зазвичай було мало – не більше трьох пригорщ. Пучком багна вигрібали сміття і мурашок, що потрапили у колоду впродовж зими. Ним також натирали вулик, лишаяючи трохи рослини на дні.

Поліські пасічники здавна розводили бджіл особливої породи, називаючи їх *слепотнями*. Дослідники білоруського бортництва називали цю породу дикою³. Ці бджоли мали сіре забарвлення і короткий хоботок, розрахований на збирання меду на дрібноцвітних культурах. Такі комахи, на відміну від своїх південних родичів – кавказьких бджіл*, – були сильними, малохворобливими і витривалими. За твердженням старожилів, рої *слепотнів* могли жити до 30 років. Їх на Поліссі розводять і сьогодні.

---

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. від того самого інформатора.

³ *Сержпутовский А.* Бортничество в Белоруссии / А. Сержпутовский // Материалы по этнографии России. Этнографический отдел Русского музея императора Александра III. Санкт-Петербург, 1914. Т. 2. С. 17.

* Породу кавказьких бджіл з'явилася на Поліссі лише у 1970-ті рр. Вона була погано пристосованою до природних умов регіону. Маючи довгий хоботок, ці бджоли найкраще брали мед на конюшині, якої тут майже не було. Саме вони поширили в регіоні кліщ, водночас, більше страждали від місцевих хвороб, зокрема від "гнільця". Рій кавказьких бджіл на Поліссі не живе довше 3–4 років.

Життєздатність рою залежала від його *матки*. Якщо внаслідок весняного вилітання з вулика для обльоту траплялося так, що вона падала на воду, замерзала, не могла повернутися у вулик із інших причин, *обезматчений* рій гинув: “*Можє і шершень ухопить матку, бабкі їє хапають ілі птах*”. При наявності ж триденного розплоду бджоли встигали виробити іншу матку – так звану *свіщову*.

За функціями рій мав різні групи бджіл. Одну з них складали трутні, що парувалися з *маткою*: “*Трутні нічого не роблять, оні токо паруюця. У нас люди сміються і кажуть, шо трутні воду носять*”¹. Були також бджоли-розвідники (*скал’ї, походкі*), які шукали для молодого рою новий вулик; робочі бджоли, бджоли-вартові (*сторожа*), які не пускали чужих бджіл у вулик, охороняли мед у стільниках. Були навіть ті, що у спеку сиділи на вулику і крильцями розганяли гаряче повітря.

Життя бджолиного рою мало яскраво виражений сезонний характер. Узимку рій перебував у майже цілковитому спокої. Зимують бджоли купою – у *клубі*, температура якого не менша ніж 40 С°. Змерзнувши із зовнішнього боку клубу, бджола лізе в середину. Натомість інша, котрій у середині стає спекотно, лізе назовні. Поповнення рою розпочиналося після Різдвяних свят – у другій половині зими. У цей час бджоли поступово набирали активності, й після Стрітєння сильні рої починали процес *червіння*, а у першій половині березня вже в усіх вуликах був молодий *розплод*.

Як правило, пасічники регулювали процес роїння. Щоб не дати бджолам множитися, навесні у них сильно вирізали *роботу*, примушуючи носити мед. Сім’ю, призначену для роїння, бортник зазвичай тримав у колоді коло хати. Сильна сім’я давала до п’яти роїв, але у цьому випадку меду в колоді вистачало лише для її зимівлі. Роїння тривало від весни до літа, однак влітку кількість відкладуваної *маткою черви* зменшувалась удвічі й становила 600–800 личинок на добу. До кінця травня рій набирав такої сили, що йому було тісно у колоді. Тоді з неї на пошуки нового житла виходили бджоли-розвідники. Вони літали впродовж двох-трьох днів. У цей час із вулика виходив рій, у якому знаходилася половина або третина бджіл, що їх виводила стара матка. Решта бджіл разом із маточниками залишалась у вулику. Вийшовши, рій найчастіше сідав на ближню галузку. Просидівши якийсь час (від 15 хв. до трьох діб), він по прямій летів до колоди, знайденої розвідниками.

Перший рій, що виходив із колоди, на Овруччині називали *мікульніками*. Для них на дубах “творили” три вулики. Такі рої виходили при ранній теплій весні, сідали на листяних деревах (дубах, липах) або коло хат. На Словечанському кряжі *мікульнікі* виходили майже завжди. У лісах на півночі регіону, які межували з Білорусією, ці рої виходили значно рідше.

На 8–10 день зі старого вулика виходив другий рій (*вторак*), який виводила новонароджена, ще неплідна матка. В окремих випадках виходив і третій рій (*третяк*). При цьому стара, плідна матка поверталася до колоди на момент виходу з неї другого рою. Два дні вона була у старому вулику – “*закидала маточники*”, а по тому йшла назавжди у нову колоду. По місцю перебування розвідників пасічник завжди знав, куди піде рій.

¹ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

Досвідчені пасічники знали, що за окремими ознаками можна було наперед визначити, у який бік навесні піде основна частина роїв – “куди буде садіба”.

Ми вже згадували про те, що за місцевою звичаєвістю Полісся, бортник не повинен втручатися у вибір рою щодо місця сідання. Він також не повинен був ловити рої, приманювати їх: до кого рій сів – той і господар. Із цим правилом погоджувались усі. Поступово, щоб не втрачати рої (принаймні свої), бортники почали збирати їх у коробки (кошелі). Для цього, дочекавшись виходу рою з колоди, господар берестяною ложкою набирав частину бджіл разом із маткою і висипав їх у попередньо натертий багном і обв’язаний хусткою кошіль: “Єслі матка в кошелі, то пчоли і самі посядуть. Вони уже од походков збітїє і не знають, куди летєть”¹. Такий рій засипали у свій новозатворений вулик, уникнувши тим самим втрати. Протримати рій біля хати можна було й інакше – принесених до хати бджіл висипали на стіл на білу тканину, щоб швидко знайти матку. Її відсаджували у маточник, а рій, хоча й літав окремо кілька днів, але відлучатися від хати не міг: “Вон грає, грає і вернеца назад в улей і тоді вже так нехотя начінає робіть роботу”². Так селяни намагалися призвичаїти лісовий рій до садка і тримати його поблизу хати. Але це було нелегко. Траплялось, що одразу після повернення матки рій знову тікав у ліс: “Вельмі не хоче в сєле сідєть, пчолє у лесі лучче”³. Подекуди для затримання рою пасічники застосовували один із найпростіших методів – збризкували бджіл водою⁴.

Поліські пасічники досконало знали й методи боротьби з бджолиними ворогами та хворобами. Серед тварин вирізнялися дятел, жовта миша, куниця. Дятел (жолна, жовна) пробивав колоди дзьобом, так що крізь утворені дірки туди проникали миші: “Старі бортники казали, що жовна закладає у вулик язика да з’єсть пчолу, яка туди сядє. Але насправді жовна ще ніде пчоли не виїла. Їх колісь старіє людї стрелялі, але насправді од їх уцєрбу нема”⁵.

Місцеві миші мають жовте забарвлення, довгий пухнастий хвіст і великі вуха. Ці миші добре піднімаються по стовбуру найвищого дерева. У колоді вони шукають захисту від зимових морозів. Для цього впродовж осені миша носить у колоду жолуді, листя – робить гніздо. Така миша псує стільники, але не чіпає бджіл. Якщо вчасно забити діру, крізь яку потрапила до колоди, вона, не маючи виходу, загине, бо постійно потребуватиме виходу в пошуках води. Щоб миша не потрапила всередину колоди, стовбур дерева пасічники обмотували сосною глицею, яка, колючи гризуна, не давала йому піднятися. Цей спосіб охорони завжди застосовували на особливо старих і трухлих колодах.

Серйозну загрозу нормальному існуванню бджіл становила куниця. Вона, на відміну від миші, сама могла прогризти колоду, влізти туди і з’їсти не лише вошину

---

¹ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

² Зап. від того самого інформатора.

³ Зап. від того самого інформатора.

⁴ Зап. 19.07.2003 р. у с. Малій Морочній Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Доманицької Марії Леонтіївни, 1920 р. народж.

⁵ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

з медом, а й бджіл: “Як куніца влезе – всьо, уже пчол нема, оправляєца уже однімі пчолами. Живьот у пне, у дупле, а через діру весь час у вулик лає. І сама улєй проєст, даже гвозді зубами поднімає”¹.

У минулому поліські пасічники вміли захистити колоди і від ведмедів. Головним для цього пристосуванням у регіоні були так звані *поди* на деревах². Тут їх також називали *ламтками*³. Вздовж умовної лінії Овруч – Словечне фіксується ще й термін *одьор*⁴. У стовбур задовбували тесані на чотири канти бруси (*навертні*) або досить довгі спиці довжиною близько 125 см, на які клали не закріплений, зазвичай круглий, збитий із дощок *під*. Він суцільно був оббитий кованими цвяхами, гостряки яких були орієнтовані донизу. Цвяхи не давали ведмедю скинути *під* головою, коли він намагався піднятися на нього. При цьому останній зсовувався і падав униз разом із твариною. Окремо внизу задовбували і спиці, які додатково кололи при падінні.

Бджоли часом потерпали і від окремих видів метеликів. До останніх належить *бабка* – вид метелика з широкими крильцями і товстим черевцем. Вона намагається потрапити всередину колоди й відкласти довгу тонку личинку. Сильні сім’ї *бабку* до вулика не пропускають. Однак у цьому випадку вона може відкласти личинку на колоді. Та засновує стільники павутинням, псуючи у такий спосіб мед: “По роботі так бігає, що не устежиши. Мед з’їдає і павутинням все сточить, так і міль”⁵. Від *бабки*, а також від молі поліські пасічники застосовували мелісу, тютюн і полин. Їх клали вниз або у “голову” – всередину не можна, бо полин дуже гіркий, а тютюн не мав контактувати з харчовими продуктами.

Небезпечними для бджіл були й мурашки. Вони з’являлися на хворому дереві та біля ослабленого рою і не лише крали мед, а й нападали на *подмор*, у якому заводилися також черви і так званий *пухар*. Це вид черв’яка, який утворює у колоді кокон. У коконі формується *мотилиця*, яка, у свою чергу, несе нові яйця і “заплітає роботу” (стільники). Пасічники обрізали вчасно виявлений *пухар* разом із пошкодженими стільниками. *Пухар* зазвичай з’являвся у слабих бджіл або якщо сім’я втрачала матку.

Давньою хворобою поліських бджіл був і *гнілец* – хвороба інфекційного походження: “Або пчолы заразяця, або черв захолодає, але гібне розплід у ячейках”⁶. Підступність хвороби полягала в ослабленні сім’ї, яка втрачала здатність захищати свій мед. Його починали виносити здорові бджоли із сусідніх колод, заносючи разом з медом цю небезпечну інфекцію в інші вулики: “Якщо здорова пчола набере в гнільцовом уллі меду, обізательно вже не буде теї сем’ї. Старі люди казали, шо як гнілец, затайкай улля, шоб хворі пчолы погіблі і шоб інча сем’я цю болєзнь не вхопіла, бо в усьой округе погібнуть пчолы”⁷.

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. від того самого інформатора.

³ Зап. 21.04.2000 р. у с. Селезівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

⁴ НАНФ ІМФЕ, ф. 15-3, од. зб. 150, арк. 150.

⁵ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

⁶ Зап. від того самого інформатора.

⁷ Зап. від того самого інформатора.

Ворогом поліських бджіл, що з'явився тут найпізніше, став кліщ. Він прийшов на Полісся у кінці 1970-х рр., а подекуди ще пізніше – напередодні аварії на Чорнобильській АЕС. Загроза від кліща у тому, що сформувавшись на тиждень швидше від бджоли, він калічить молоду комаху, пошкоджуючи їй крила: *“Пчола вилезла, їй обізательно треба обльот зробити, а лететь нема чим, вона додолу і падає”*¹. Із рослин кліщ боявся лише тютюну. Для боротьби з ним пасічники застосовують хімічні препарати.

За поведінкою бджіл селяни прогнозували погоду. Від моменту першого весняного вильоту бджіл пасічники визначали, чи теплою буде весна. Широко розповсюдженою на Поліссі є прикмета, що за скільки перед Благовіщенням бджоли вилетять із вулика, стільки відсидять у ньому після цього свята через заморозки і холоди. У літній сезон селяни чекали дощу, якщо по заході сонця бджоли продовжували літати: *“Єслі кідають лететь заране, ето на хорошу погоду. На холод ввечері довго роблять”*². Вночі бджоли ніколи роботи не робили, якою б не була погода: *“По темному уже і улля не всиплеи”*³. Якщо вранці бджоли *щиро* або *речкою* йшли у політ, очікували гарну погоду. Коли ж починали працювати неохоче, затримувалися біля вулика, погода могла змінитися. За деякими прикметами визначали й можливість доброго медового взятку: *“Якщо першого в сезоні мателіка бачили червоного (з жовтими крилами. – І. Н.), чекали меду, якшо білого, значить, буде молоко, а меду буде мало – весною”*⁴.

У лісових частинах Овруччини основні взятки давали такі рослини-медоноси, як верес та крушина: *“Пчоли лісові – крушину люблять, она мелкоцветна”*⁵. На ці галявини навесні й восени виганяли худобу, коли не було трави. Кажали: *“Ріба на нерест, а корова – на верес”*. Вибирали ділянки, де ліс не мав підліска. Таку ділянку тут називали *нива*, а на Рівненщині – *лядо*. Вересові взятки були дуже багатими на 2-3 рік після випалювання верещатників. Старі бортники свідчили, що коли у період цвітіння верес облетить, буде мед, не облетить – меду не буде. Верес зацвітав на Іллі, а масово – з 10 серпня. На хороших верещатниках нектар прилипав до чобіт, а на маленьких бджола *“побомкала* (подзиччала. – І. Н.) – *і прішла назад в колоду порожня”*⁶. Вересовий мед брали найпізніше. Тому під верес вулики *творили* навіть у липні. Ці рої були найпізнішими. Без галявинок-крушинників і верещатників, зарослих медоносними культурами, лісове бортництво занепадало: *“Пчоле надо угод’е”*. Для доброго взятку на верещатниках погода мала бути теплою і вологою, але з прохолодними ранками. За цих умов добре зберігався нектар. На Поліссі бджоли брали мед також на житі, гречці.

Поліські пасічники добре знають бджолині поведки під час медозбору, зокрема, те, що кожен рій має свій запах – *по уллю*. Тому бджоли несуть мед лише у свій вулик:

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

³ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

⁴ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

⁵ Зап. 21.04.2000 р. у с. Селезівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

⁶ Зап. від того самого інформатора.

“Було таке, що побачили – над вуликом на яблуні висить рій. Вирішили, що то рій вийшов з цього вулика, зібрали його і всипали у вулик. Скільки пчол всипали – стільки вранці на землі мертвих лежало, рій виявився чужим. Одні пчолы заїли інших”¹. “Порожня” бджола може набрати чужого меду лише в ослабленій (заболяній) сім’ї. Робоча бджола живе, у середньому, місяць. Для нормальної життєдіяльності рою необхідна достатня кількість молодого поповнення – розплоду. Якщо він поганий, сім’я чахне, слабіє. Сильна сім’я нікого не пускає у свій вулик чужого. Вартові бджоли завжди сидять на льотку. Бджолині рої у разі потреби можуть літати на значну відстань і долають до 100 км.

Збирання меду в регіоні визначене лексемами *брати* (загальна) або *дерти*². Остання лексема визначає також і крадіжки меду (“*видерти пчолы*”) і свідчить про насильницький характер дії. Отже, *деручи* мед, *пчоловод* відбирав його у бджіл. Мед із колод брали лише один раз – восени. Про терміни медозбору тут виникло прислів’я: “*Пчолы гледі навесні в кожусі, а мед бери в сорочці*”. На Коростенщині медозбір починали у кінці серпня, на півночі Овруччини – на місяць пізніше, від Другої Пречистої. Робота тривала до двох тижнів: “*А еслі холод ранній, то так і останецца, тоді весною гледімо*”³.

На дерево пасічники піднімалися за допомогою *лезьва*, або *женя*. Для цього використовували два способи. Один із них описаний у літературі й полягає у тому, що на дерево піднімалися, зтягуючи на стовбурі петлі й устромляючи ногу в кожну з них⁴. Такий спосіб можливий за умови, що стовбур рівний і без сучків. Другий спосіб зафіксований на Овруччині. Тут, крім *лезьва*, застосовували так звану *острову* – тонку, довгу, очищену від кори жердину з обрубаними сучками. Ці пристосування робили з *оболонних* сосен, які росли на сонці, а тому мали тонкий стрижень. На таких соснах часто поселявся *пухар*. *Стрижньову* сосну визначали по глухому звуку, дуплиста ж гула. *Стрижньова* сосна також мала блискучу жовту кору. З неї брали *дрань* і на *кошелі*. Бортник приставляв *острову* до дерева і по ній піднімався до крони з *лезівом* на плечах (воно мало дерев’яну планку-лавку, що правила за сидіння і була одягнута на плече, і петлю-*лежсейку*). Далі на гілці, метрів зо два вище вулика, він спеціальною петлею закріплював *лезьво*: “*За галузу перекрутнув, зашморгнув*”, – сідав на лавку і наступною петлею закріплювався так, щоб дерев’яний *крук* був попереду, оскільки на ньому теж робилися закріплювальні петлі. Таке закріплення називалося *лежесення*, *залєжєйця*. До кінця *лезіва* прив’язували всі необхідні у роботі предмети – *курель* для обкурювання бджіл (він висів нижче кошеля, зтягнутий спеціальною петлею, як на батога), *кошіль* (*коробку*) із воском і багном.

Куреля робили найчастіше з гілки сухої *крухи* (крушини). Для цього рубали шматок гілки довжиною 50–60 см. Один край дрібно розколювали і в утворені тріщини закладали дерев’яні скалки, щоб *курель* димів, а не горів. Якщо він сильно горів, його

¹ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

² Зап. 3.07.2001 р. у с. Гуничях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кравчук Уляни Петрівни, 1914 р. народж.

³ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

⁴ *Заглада Н.* Експедиція на Полісся. 1934 рік. Бджільництво / Н. Заглада // Родовід. 1992. № 4. С. 26–31.

пригашували вогким мохом. Вогонь у лісі розпалювали найдавнішим способом. Це був живий вогонь, добутий тертям сухої берези – гілка об гілку. Крушину на *курелі* заготовляли завчасно і зберігали у господарстві. Якщо поблизу не росла крушина, брали соснову галузку. Лише у минулому столітті поширені скрізь в Україні металеві димарі з'явилися у пасічних господарствах поліщуків. Використовуючи димар, бджіл підкурювали порохнею з дерев, які при спалюванні не давали багато диму, – верби, осокора. У димар також закладали шматок грубого *валового* полотна для тління¹. Починали підкурювати знизу. Бджоли, рятуючись від диму, йшли у голову колоди, якщо вощина (*протівні*) була протягнута вздовж. Якщо ж вощина стояла впоперек (*застав-нями*), *скурювати* було важче – коли пасічник пробував узяти мед, бджоли збивалися біля вощини і жалили у пальці.

Різати стільники починали знизу: “*Якщо почать з верха, то може обваліца*”. Навесні вощину підрізали вище – на одному рівні з *чолкой*, щоб створити бджолам умови для інтенсивної роботи (“*шоб роботу протягли*”). Восени ж, беручи запечатаний мед, від *чолки* відступали на *корх* (він дорівнював ширині чотирьох стулених пальців долоні), лишаючи бджолам достатній запас їжі на зиму: “*Узяв одрізав роботу от чолкі, ніза забрав, а в голове пчолам оставів*”². У такий спосіб сільські пасічники виявляли свою повагу до бджоли, ділячись із нею солодким продуктом навпіл.

Після вирізання стільників пасічник за допомогою *лезьва*, як по канату, спускався на землю, перебираючи обома руками. Коли його *лавка* спускалася дотолу, хвостик *лезьва* рухався догори крізь петлю, зроблену з *лежеї* на гілці. Вузлик на кінці *лезьва* проскакував, розв'язавши петлю і потягнувши за собою *лежею*. Зняте у такий спосіб *лезьво* падало на землю, де його змотували *жонка* або син бортника. Цю роботу, як і багато інших операцій, які здійснювали у бджільництві, виконували скрупульозно, з надзвичайною точністю рухів. Від цього залежала щільність змотування *лезьва*, а відтак зручність його перенесення на плечах: “*Колішніє баби цю петлю натягали на лавку так, шо лезьво аж в руках рипіло*”³. Загальна довжина *лезьва* приблизно дорівнювала двом висотам до закріпленої колоди: “*Мотать починали оттуть, де зупинилась рука бортника в момент спуску на землю*” (фактично, від середини *лезіва*). Мотали на дві руки (як нитки. – *І. Н.*) хрестоподібно, вдвоє. Останню петлю одягали на праву руку так, щоб *крук* і *лавка* залишилися висіти внизу.

На Коростенщині, у зв'язку з винищенням лісів і меншою ізолюваністю краю, колоди здавна тримали на пасіках на землі або в садках на деревах. Тому традиції піднімання на дерево за допомогою сиром'ятного шкіряного каната зникли тут набагато раніше, а на зміну *лезіву* прийшла звичайна дерев'яна драбина.

Після завершення медозбору пасічникам лишалося підготувати бджіл до зими. У різних частинах Полісся цей процес починався не в один час. У південній частині

---

¹ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

² Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

³ Зап. від того самого інформатора.

регіону він тривав від Семена до Другої Пречистої. У північних селах, де медозбір був пізнім, колоди утеплювали до Покрови. Зимуючи у колоді, бджоли не боялися морозів. Тому *льоток* нічим не закривали. Під *снет* закладали глицю від мишей та куниці. На Коростенщині для цього активно використовували мох, тирсу, стружку. У голові вулика бджоли мали й достатню для зимівлі кількість меду: “У нізу єсть і сухій воск, і з медом, а верхніє стилъники критіє медом. Так і пчолам на зиму остаєца суха робота, щоб зімовалі, щоб у пчол було своє кубло, бо на меду пчолі ніколи не перезімуют, одмерзнуть після першого ж морозу. С этого кубла оні зімою поступенно переходять, ідуть у гору і поєдають тот мед”¹.

Для стабільної зимівлі бджолиних сімей важливими були колись тривалі й помірно холодні зими. Поганими вважають нинішні теплі або сирі, оскільки при денній плюсовій температурі бджолиний *клуб* (*кубло*) розходиться, бджоли вилітають із вулика. Ввечері ж, коли мороз посилюється, вони не мають сили зібратися і “захолюдають по листю” – пропадають.

Традиційне поліське пасічництво у значній мірі ґрунтувалося не лише на раціональних знаннях, а й на численних уявленнях, а відтак ритуалах, які супроводжували більшу частину процесів. Селяни вірили, що пасічник володіє магічними знаннями і може застосовувати їх для своєї користі. Тут також сформувався потужний пласт різноманітних вірувань, пов’язаних із шанобливим ставленням до бджолиної сім’ї, ритуальним використанням таких продуктів, як мед і віск тощо. Наприклад, під час відвідання хати *пчоловода* не годилося стояти, гостей запрошували “*сесті, щоб пчолі сєдали*”².

Різні сезонні роботи поліські бортники виконували відповідно до місцевих вірувань. День, коли вперше навесні відкривали колоди, мав бути сприятливим (легким). При цьому важкими вважали понеділок і п’ятницю. Біля дерева бортник мив руки, молився (або, щонайменше, казав: “*Боже, помагай*”, “*Бог у помоч*”), – і аж тоді піднімався на дерево: “*Пришли до пчол, поклаті на рушнік хлєбїну, подойшли до острови, скїдали шатку і казалі: “Господу Богу помолюся, Святой Пречистой Матєрі поклонюся. Свята Пречїста Божя Матї, дозвољ пчолкі ратувати і вічіцатї чї мусор чї шо є, щоб пчолї не мешало, щоб вона носїла мед густий, а соти товстїї, і щоб хватало меду і для хазяїна, і їм на зіму*”³. На Коростенщині у перший день виходу на пасіку лише відкривали вулики, виконуючи при цьому відповідний обряд: перед колодою стелили *настольник*, на якому по кутах клали свячену вербу, стрітенську (*стрєчану*) свічку, свячену воду, хлібину. Засвічуючи свічку, палили вербу, обкурювали нею вулик і простір над настільником, кропили свяченою водою, читали спеціальне замовляння, яке вважалося благословенням бджолам на сезонну роботу. Цю дію повторювали біля кожного вулика, вважаючи, що всякий рій живе своїм життям, а отже, потребує окремого благословення. Треба зауважити, що до наших днів навіть молоді пасічники намагаються нікому не передавати

¹ Зап. від того самого інформатора.

² Зап. 21.04.2000 р. у с. Селєзівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

³ Зап. від того самого інформатора.

свої замовляння, вважають їх магією (у даному випадку вербальною), яка є надбанням окремої родини¹. Зібравши мед, обов'язково дякували бджолам: “Спасібо Богу і тобі, пчоло, що ти принесла Божої роси для себе і для мене”².

Перше весняне відкривання колод, за звичаєм, пасічники завжди завершували медовим частуванням, адже “у скупого та бідного пчолі не ведуцця”. Обов'язково пригощали медом пастуха, дітей³.

У важкі дні тижня не *творили* і колоди. Цю роботу найчастіше починали з вівторка. При цьому на півночі регіону пасічники вірили, що треба *творити* лише непарну кількість колод, щодня нарощуючи їх число, щоб у них гарно сідали рої: “Шоб рої сядав, треба один день затворити одного улля, на другий день – трі, далі п'ять, і так поки не закінчиш усю роботу”⁴.

Вшановування селянами своїх бджіл, обрядове спілкування з ними також присутнє у структурі деяких свят річного циклу. Коли у господарстві, де були рої, варили кутю, то особливо пильнували, щоб не збігла, бо так навесні рій утече. У с. Бехах, знімаючи покришку з горщика із кутею, дивились, з якого боку на ній виступить конденсат (*роса*). Це означало, що з того боку навесні прийдуть рої, тому “*все пчоловоди весною наложуют улікі с тоє сторони*”⁵. Щоб *велися* бджоли, на Вілію (Василя) під покуть також клали *лізєво*⁶.

Важливим для різноманітних ворожінь, спрямованих на весняний розвиток роїв, був новорічний період. Напередодні Багатої Вілії (Багатої куті) бортники стріляли з рушниць, вірячи, що рій перше сяде у того, хто перший вистрілить⁷. На Багату кутю, сидючи у хаті за столом, бджіл запрошували “*куті їсти, щоб вони двора не мінали і з двору не втікали*”⁸. За допомогою першої ложки куті ворожили на майбутній медовий урожай, підкидаючи страву до стелі й дивлячись, пристане вона чи ні. Чіпляння куті означало, що влітку рої добре сідатимуть. У цей вечір для визначення напрямку, в якому навесні сідатимуть рої, старі бортники виходили до колод, оскільки вірили, що саме напередодні Василя (Нового року) декілька бджіл завжди мають вилетіти з колоди і, замерзнувши, впадуть на сніг під деревом. Бік, у який вони лежатимуть головами, за твердженням літніх пасічників, буде напрямком літньої *садіби* роїв⁹. Для доброго медового взятку в цей період ватаги колядників співали *пчоловодам* величальних пісень:

---

¹ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

² Зап. 21.04.2000 р. у с. Селезівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

³ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.; *Загида Н.* Експедиція на Полісся... С. 31.

⁴ Зап. 21.04.2000 р. у с. Селезівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

⁵ НАНФ ІМФЕ, ф.15-3, од. зб. 150, арк. 98.

⁶ Там само. Од. зб. 214, арк. 87.

⁷ Там само.

⁸ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

⁹ Зап. 20.04.2000 р. у с. Делеті Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кудри Миколи Олексійовича, 1943 р. народж.

Пане-господару, мі ж тебе не мінаєм,
З святим Рожеством поздоровляєм.
Вставай з постелі, odkривай двері,
Застилай столи, все брусівіє,
Клади калачі з ярій пшениці,
Да вийді во двор, да поглянь в свой двор –
А в твоєм двору шуміть да гуде,
Шуміть да гуде, пчолна матка йде,
Пчолна матка йде, три ройкі веде,
Три ройкі веде да й навчає:
– Несіте, дітки, щіріє медкі,
А я, старая, жовтіє воскі.
Щіріє медкі – пану господару,
Жовтіє воскі – Богу на полу*¹

Вірування, пов'язані з бджолами, присутні й у традиціях відзначення весняних свят. Для того, щоб бджоли щиро роїлись і були *лютими як вовки*, селяни на Благовіщення купували щуку, сушили її голову і товкли з вовчим зубом. Цей порошок додавали у ситу, зроблену на свяченій воді, й давали бджолам². На Великдень пасічник першим з-поміж інших сельчан намагався розговітися крашанкою, навіть якщо доводилося робити це серед дороги, вертаючись від Всеношної³. Коли ж святити перший мед на Спаса, його роздавали насамперед дітям, оскільки, за місцевими твердженнями, вони найближчі до Бога⁴.

Зв'язок господаря з роєм безумовно мав сакральний характер. Він проявлявся у різних звичаях, постулатах, віруваннях обрядового наповнення, зокрема, в ритуалах родинного циклу. Поліщуки вірили, що у випадку смерті пасічника його бджоли можуть пропасти, якщо не виконати спеціальних обрядових дій – постукати по колоді й у такий спосіб розбудити їх: *“Як хазяїна (померлого) виносять з хати, то хтось із пчоловодов іде до кожного вулика, стукає: “Пчолки, пчолки, ідіть з хазяїном прощаця”. Три рази коло кожного. Це називається – будити пчол, – щоб не загинули од смерті хазяїна. Це саме, як віносять”*⁵.

Пасічник завжди унікав участі у покладанні небіжчика у труну, щоб *“бджоли не звелися”*⁶. На похорон також неохоче давали і віск на свічу, боячись, що і від цього

* В інших варіантах – “Богу на хвалу”.

¹ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчук Надії Захарівни, 1930 р. народж.

² НАНФ ІМФЕ, ф. 15-2, од. зб. 83, арк. 210.

³ Зап. 09.08.2005 р. у с. Велідниках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Порхацької Анастасії Максимівни, 1924 р. народж.

⁴ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

⁵ Зап. 01.09.2001 р. у с. Яблунівці Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Максимчук Ольги Степанівни, 1925 р. народж.

⁶ НАНФ ІМФЕ, ф. 15-1, од. зб. 47, арк. 183.

зведуться бджоли. Тому, щоб не порушувати сільського етикету відмовою, пасічники намагалися тримати у господарстві віск від бджіл, що загинули¹.

Водночас вони з радістю давали віск на весільну свічку, оскільки від цього сподівалися примноження роїв: *“Якщо на весільну свічку воск даєш, то бджоли ведуться, а на похорон дати, то будуть упадати”*². Добрим для роїння бджіл вважали і посад чесної (незайманої) молодої на вулик на присадибній пасіці: *“Розбирали молоду в її хаті. А як у кого є пасіка, то хотіли, щоб її на пасіку привезти, на вулик посадить і фату знімати, щоб велися пчолі”*³. Натомість, бджоли нібито зведуться, якщо нечесна, а отже, “нечиста” молода, щойно вийшовши з комори, подивиться на пасіку⁴.

Одним із найтяжчих гріхів у середовищі поліських пчоловодів уважалися крадіжки бджіл і меду. Покарання за це часом було пов’язане з магічними обрядовими діями і замовляннями: *“Як у пчоловода хто украде пчолі, то вон бере довж від колоди, з якої вкрали, і ховає. Ще і шепче до довжса. А як хто в селі помре, то того довжса непомітно кладе у яму під труну. Та довж гниє, і злодій повинен умерти через год-два, і ніхто не вилічить. Або в цьому ж випадку одикрібали останню воцину, з якої сукали свічу, несли до церкви і не повністю спалювали перед іконою. Далі ту свічу перевертали гнотом у ліхтарню, а верх запалювали, щоб свічка догоріла у перевернутому положенні. То теж за год помре”*⁵.

Траплялися випадки, коли господар, заставши когось у лісі на своєму стойлі, давав злодюю вибір – “або стрибай, або стріляю”. Той, хто стрибав, як правило, калічився. Люди казали, що після таких випадків винуватець, переживши переляк, довго не жив. Загалом же крадіжки у цих місцях тривалий час були рідкістю.

Поліське бортництво до наших днів зберегло свою комунікативну структуру. Воно ґрунтувалося на взаємодопомозі, адже, для прикладу, самотужки підняти колоду на дерево пасічник не міг: *“Бортники завжди одне одному помагали: улля стягті – це споконвеков, відмовлятьсє грех”*⁶; *“Пчоловод пчоловоду об’язан допомогті”*⁷. Піднімали колоду втрьох. При цьому один із бортників залазив на дерево і піднімав туди бортне колесо. Другий стояв унизу й обв’язував вулик із боку *голови*. Третій на землі тримав кінець другої мотузки, яка була противагою для вертикального провисання вулика під час підйому. Далі другий вилазив на дерево і зтягував туди вулика. Насамкінець вертикально підвішені колоди накривали дранню.

---

¹ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчук Надії Захарівни, 1930 р. народж.

² Зап. 29.08.2001 р. у с. Великій Глумчі Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Філінської Галини Прокопівни, 1936 р. народж.

³ Зап. 18.08.2003 р. у с. Лишні Макарівського р-ну Київської обл. від Шевчук Марії Юхимівни, 1917 р. народж.

⁴ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Шибецької Тетяни Федорівни, 1909 р. народж.

⁵ НАНФ ІМФЕ, ф. 15-3, од. зб. 156 (а-з), арк. 114.

⁶ Зап. 21.04.2000 р. у с. Селезівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросовича Адама Титовича, 1927 р. народж.

⁷ Зап. 28.06.2000 р. у с. Сарновичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Доманчука Анатолія Олексійовича, 1963 р. народж.

Помічниками пасічника в окремих видах робіт були й діти. Вони, зокрема, стерегли вихід роїв навесні – щоб не втекли. Побачивши молодий рій, діти мали погукати дорослих, які вживали подальших заходів, щоб його зловити. Така посильна допомога була їхнім першим зануренням у світ життя бджолиних роїв.

Жінки у традиційному суспільстві мали до пасік опосередковане відношення через участь у деяких обрядах або існування окремих вірувань. Зокрема, варячи кутю на Святвечір, дружина пасічника мала особливо пильно стежити, щоб та не втекла, оскільки так навесні могли втекти й молоді рої. Після весілля одружена з пасічником рік не повинна була заплітати коси, оскільки при бранні меду з підвішеного до дерева вулика її чоловік нібито міг заплутатися і впасти. Жінки-пасічники з'явилися у сільській традиції Полісся як нове явище не раніше другої половини ХХ ст. Серед іншого, це пояснювалося давніми уявленнями про те, що бджола є священною істотою, божою мухою, Богородицею. Натомість жінка у періоді місячних вважалась істотою “нечистою”, тому її поява на пасіці у цей час могла викликати збудження рою¹.

Розглянувши численні аспекти функціонування традиційного колодного пасічництва (лісового і присадибного) на Поліссі, можемо стверджувати, що воно насамперед ґрунтувалося на засадах екологічного балансу і на складному синкретизмі фахових, етико-соціальних, комунікативних, естетичних, репродуктивних норм. Унаслідок поширення лісової форми пасічництва йшов безперервний процес корчування хворих дерев для виготовлення колод-вуликів. Водночас встановлення таких колод на великих деревах-*стойлах* оберігало від вирубування найбільші й найстаріші екземпляри. У цьому аспекті бортництво було одним із чинників забезпечення балансу між діяльністю людей і життям лісу.

Заняття бортництвом поліщуки розуміли як спілкування з бджолиними роями. Останні були для них священними, володіли багатьма якостями: відчували добро і зло, мали власну структуру сім'ї, правила поведінки, відчували характер господаря.

Потрібно також зауважити, що у народному пасічництві співіснували такі опозиційні явища як взаємодопомога і утаємниченість догляду за роями. Саме таємні знання, за переконанням місцевих бортників, забезпечували добрий взяток, тому переважна їх більшість намагалася під час побутового спілкування уникати того, щоб стороння людина заглядала до вуликів.

¹ Щепанская Т. Б. Посвятительные ритуалы в профессиональных традициях. С. 86.

**POLISSIAN PRIMITIVE BEEKEEPING AS FIELD OF THE
TRADITIONAL MAN'S KNOWLEDGE
(the second part of the XIX – XXI ct.)**

Iryna NESEN

*National Museum of the Folk Architecture and Life of Ukraine, NAS of Ukraine,
the Science and Research Department "Polissia"*

This article explores the beekeeping of Polissya as the traditional man's activity, which has a long history in the region. Based on archival sources and field materials the author explores the status of the beekeeper in the Polissya region, as a complex and multivector phenomenon, which combines many abilities, skills, knowledge, and even traits. Traditionally beekeepers in this region were the community, that existed on the basis of professional mutual aid and folk customs. Polissian beekeeping is an example of a symbiotic life of peasants and bees, which regulated the ecological balance.

Key words: Polissya, beekeeper, stall, professional communication, beekeeping rituals.

**ПОЛЕССКОЕ БОРТНИЧЕСТВО КАК ОБЛАСТЬ
ТРАДИЦИОННЫХ МУЖСКИХ ЗНАНИЙ
(вторая половина XIX – XXI в.)**

Ірина НЕСЕН

*Національний музей народної архітектури і быта України НАН України,
научно-дослідницький відділ "Полісся"*

Целью статьи является изучение полесского бортничества как традиционной мужской сферы деятельности, которая в регионе бытовала издавна. На базе архивных источников и полевых записей автор исследует статус пчеловода на Полесье как сложное многогранное явление, в котором переплелись многочисленные знания, навыки и даже черты характера. Пасечники здесь традиционно представляли собой общность, которая существовала на началах профессиональной взаимовыручки и народных обычаев. Полесское бортничество является примером симбиоза жизнедеятельности крестьян и пчел, который регулировал местный экологический баланс.

Ключевые слова: Полесье, бортник, "стойло", профессиональная коммуникация, пчеловодческие ритуалы.

Стаття надійшла до редколегії 14.12.2010

Прийнята до друку 17.01.2011